

De overheersende positie van de liberaal georiënteerde groepen brokkelde onder meer af door de toenemende vervlechting van lokale en nationale gemeenschap. Juist ondersteuning en stimulans door nationale organisaties en nationale voormannen maakten het de confessionelen in de gemeente mogelijk een netwerk van verzuiling op te zetten. Verzuiling betekende in deze zin opname in een nationaal verband zoals Van Miert laat zien. Dit is in dubbel opzicht paradoxaal. Ten eerste is de verzuiling die enerzijds polarisatie betekende anderzijds dus juist een voertuig van nationale integratie geweest. Ten tweede wierpen juist liberalen zich vaak op als moderne hoeders van natie en algemeen belang—eerst tegenover aristocratische conservatieven, later tegen verzuilers—maar waren ze nu soms als plaatselijke notabelen de verpersoonlijking van de *lokale* gemeenschap.

Van Miert heeft niet willen kiezen tussen concentratie op (één) lokale gemeenschap en beschrijving van de twee plaatsen als een 'case' van (de vrijzinnige positie tegenover) verzuiling. Dat heeft zekere voordelen. In zijn boek worden de verschillen duidelijk tussen de varianten van het veelvormige liberalisme die in Winschoten (radicaal; vrijzinnig-democratisch) en Tiel (oud-liberaal) domineerden. Vooral interessant is de in de twee plaatsen merkwaardig uiteenlopende verhouding tussen de diverse vormen van liberalisme en protestantisme. Tegelijkertijd staat in een studie als de zijne het lokale echter zozeer centraal, dat de vaak politicologische theorieën over de betekenis van verzuiling op nationaal niveau maar gedeeltelijk bruikbaar zijn. Zoals Van Miert terecht betoogt, is 'nationaal' iets anders dan de optelsom van alle vormen van 'lokaal' en zoals gezegd is verzuiling hier niet in de laatste plaats een proces dat (lokale) minderheden een plaats geeft in de natie.

Van Miert heeft zijn boek in de eerste plaats geschreven als een bijdrage aan de verzuilingsliteratuur. Deze legt meestal de nadruk op modernisering of 'strijd om de moderniteit' en daarmee op het veranderingsproces dat vooral vanaf het einde van de negentiende eeuw in politiek en maatschappij optrad. Dit proces betekende het einde van de wereld waarin het liberalisme de politieke avant-garde was geweest. De verhouding tussen lokaal en nationaal lag in de liberaal-vrijzinnige politiek anders dan in de latere verzuilde stromingen. Er was nog geen partijverband en de politieke thema's van het doctrinaire liberalisme moesten in de eerste plaats nationaal worden uitgewerkt. Wat betekende in deze context 'liberalisme' op lokaal niveau? Gedeeltelijk was het een emancipatiebeweging van de 'handelselite' maar dan verdient juist de wijze waarop ergens in de jaren 1870 of 1880 een variant van liberalisme de natuurlijke overtuiging van plaatselijke notabelen werd, nog nader onderzoek, ook na Van Mierts boek—zie in dit verband overigens de dissertatie van Leenders over Hoorn die niet het dynamische verzuilingsproces maar een min of meer statische stadsgemeenschap centraal stelt.

Bij het lezen van het boek wenste ik soms dat Van Miert die met bescheiden degelijkheid zijn werk heeft gedaan nog stilliger een eigen weg gegaan was, maar zijn boek stimuleert zeker twee vormen van onderzoek: enerzijds naar verzuiling als een vorm van nationale integratie, anderzijds naar de min of meer stabiele stadsgemeenschap van (het midden van) de vorige eeuw en de plaats daarin van (liberale) politiek.

Henk te Velde

P. Brusse, *Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen* (Amersfoort: Uitgeverij Bekking, 1993, 215 blz., ISBN 90 6109 346 5).

Deze bewerking van de doctoraalscriptie van de auteur is een geslaagd voorbeeld van verantwoorde geschiedschrijving voor het historisch geïnteresseerde publiek. Dankzij financië-

Le steun van de plaatselijke R ABO-bank kon het fraai worden vormgegeven en geïllustreerd met tientallen prachtige foto's. Men mocht wensen dat meer afgestudeerden in staat werden gesteld hun scriptie op deze wijze uit te geven. Het boek behandelt de economische structuurveranderingen en de ontwikkeling van welvaart en armoede van de Amersfoortse bevolking in de periode 1850-1930 voornamelijk aan de hand van een analyse van de veranderende samenstelling van de beroepsbevolking, van de groep belastingbetalers in de hoofdelijke omslag en de inkomstenbelasting, en de bedeeden. Het onderzoek is interessant omdat Amersfoort zijn karakter van industriestad (textiel) in de negentiende eeuw verliest. Economische modernisering ging in Amersfoort dus gepaard met de-industrialisatie, een ontwikkeling die in de tweede helft van de negentiende eeuw in vele andere plaatsen en streken van het land plaatsvond en die mijns inziens even veel aandacht verdient als de industrialisatieprocessen die tot nu toe in het economisch-historisch onderzoek centraal stonden. Dat Amersfoort geen stagnerende stad werd, maar integendeel na 1890 en vooral 1900 sneller groeide dan enkele andere provincie-steden wordt voornamelijk verklaard door de aanleg van de spoorwegen (Amersfoort werd een spoorwegknooppunt) die weer allerlei afgeleide effecten had, zoals de uitbreiding van de metaalindustrie en de vestiging van welgestelde forensen. Ook het militaire garnizoen werd in deze periode sterk uitgebreid. In het onderzoek van Brusse krijgt deze ontwikkeling perspectief door een systematische vergelijking van Amersfoort met vergelijkbare steden en met het nationale kader. Zijn aanpak past in een welbepaalde stadshistorische traditie van analyse van de beroepsverhoudingen, die verdienstelijk is uitgevoerd. Ook de analyses van de gegevens van de inkomstenbelasting en bedeling leveren aardige informatie op. De verslaglegging had hier en daar pregnanter gekund, maar echt storend is dat niet. Kortom, een leuk boekje, waarmee de Amersfoorters hun voordeel kunnen doen. Ik wil niettemin enkele kritische kanttekeningen maken, niet zozeer bij de kwaliteit van het geleverde werk, maar meer bij de wijze waarop de verandering van sociale verhoudingen in dit type stadshistorisch onderzoek wordt geanalyseerd. Op de een of andere wijze viel het mij moeilijk de sociale gevolgen van de achteruitgang van de textielnijverheid precies in beeld te krijgen: hoe ervoeren de werkers en werksters in de textielnijverheid deze achteruitgang en wat voor strategieën volgden zij om deze het hoofd te bieden? Was het niet mogelijk daarover meer kwalitatieve gegevens en uitspraken van tijdgenoten op te nemen? In het betrekkelijk kleinschalige Amersfoort zou onderzoek naar de levensloop van textielarbeiders en arbeidsters en hun kinderen aan de hand van verschillende vormen van bevolkingsregistraties mogelijk interessante gegevens op kunnen leveren. Bij het lezen van dit boekje over Amersfoort moest ik denken aan het prachtige onderzoek van Peter Kriedte naar de zijdenijverheid in Krefeld, waarin veel plaats is ingeruimd voor analyses van de huishoudens en gezinsstrategieën van textielarbeiders'. Misschien zal iemand zo'n type onderzoek ooit nog in Amersfoort doen.

A. Knotter

I P. Kriedte, *Eine Stadt am Seidenen Faden. Haushalt, Hausindustrie und soziale Bewegung in Krefeld in der Mitte des 19. Jahrhunderts* (Göttingen, 1991).

J. van Iseghem, *Kroniek van de jonge Gezelle, 1854-1858* (Tielt: Lannoo, 1993, 308 blz., f57,50, ISBN 90 209 2299 8).

Van Iseghem, die te Leuven doceerde op een studie over Gezelles eerste dichtbundel